

Lietuva

1009–2009

Turinys

1 | 16

Pagoniškosios
Lietuvos
iškilimas

VYKINTAS VAITKEVIČIUS
Baltų kultūros kontūrai | 19

VYKINTAS VAITKEVIČIUS
Baltų religijos centras – ugnis | 27

2 | 34

Lietuvos Didžiosios
Kunigaikštystės
tapimas

DARIUS BARONAS
Pasaulio pabaigos nuojauta
ir Lietuvos pasirodymas | 37

ARTŪRAS DUBONIS
Valstybingumo pradai | 45

ARTŪRAS DUBONIS
Nuo Mindaugo iki Traidenio | 57

Pratarmė

Žodis skaitytojui | 12

Priedai

Santrumpų sąrašas | 669

Iliustracijų sąrašas | 670

Asmenvardžių rodyklė | 688

Vietovardžių rodyklė | 697

Baltų religijos centras – ugnis

19

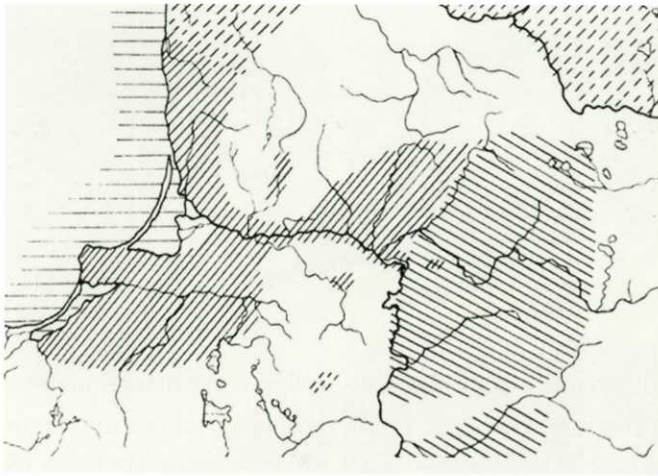
Į pirmą vietą iškeldami rašytinius šaltinius, baltų religijos tyrinėtojai nedovano-
tinai mažai remiasi faktiniais archeologinių tyrimų metu surinktais duomenimis.
Šiandien jau ištirta tūkstančiai kvadratinių metrų archeologinių paminklų ploto,
parašyti tomai ataskaitų, muziejų lentynos yra kupinos radinių. Nuodugnūs šių
duomenų tyrinėjimai, jų susiejimas su kalbos, tautosakos, etnografijos ir istorijos
faktais verčia iš esmės keisti požiūrį į baltų religijos pažinimo procesą ir praside-
dant XXI a. koreguoti pačios religijos sampratą.

Šiandienos akimis žvelgiant į praeitį, religiją įprasta laikyti atskira, nuo kasdienybės
atsieta gyvenimo sritimi, kurią pažinti labiausiai padeda laidojimo pamink-
klų ir šventviečių tyrinėjimai. Tačiau tai tik iš dalies tiesa. Baltai išsaugojo nemaža
ikikrikščioniškų sakralinių terminų, tokių kaip lietuvių *alka* „šventa giraitė, au-
kojimo vieta“ ir latvių *elks* „stabas, dievaitis“, lietuvių *auka* „pakeliant aukštyn
dievams duodamas daiktas“, *stabas* „garbinimo objektas“ ir daugelį kitų, tačiau
priklauso toms senosioms kultūroms, kurios neturi bendrinio žodžio, reiškiančio
pačią religiją. Tik iš dalies šią spragą užpildo prūsų *drūvis* „tikėjimas“, kildinamas
iš „buvimas tvirtam = tvirtumas“. Taigi darytina išvada, jog įvairaus pobūdžio ir
masto religijos raiškų buvo pripildytas visas baltų gyvenimas, juos supanti aplin-
ka, ūkinė veikla ir daiktų pasaulis.

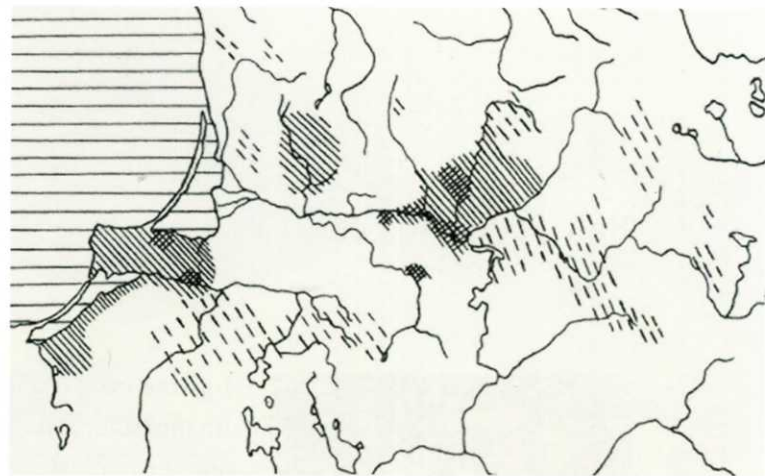
Ugnis viena arba poroje su vandeniu yra ryškiausia ir svarbiausia realija, kurios
religinės reikšmės ir simbolika persmelkė baltų gyvenimą ikivalstybinės epochos
pabaigoje. Ne visada archeologija yra pajėgi atsakyti į visus religinių vaizdinių kil-
mės ir chronologijos klausimus, todėl šiems tyrimams reikšmingi tautosakos ir
etnografijos duomenys. Ugnies ir vandens (arba ugnies vandenyje, arba vandens
ugnyje) vaizdiniu reiškiamos visos svarbiausios baltų mitologinės vertės: gyvybė
ir mirtis, šiluma ir šaltis, Saulė ir Mėnulis, giedra ir lietus, auksas ir sidabras, ir
daugelis kitų. Ugnis ir vanduo nuolat kartu, papildo vienas kitą ir keičiasi savo
savybėmis, tarsi demonstruodami, kad šios savybės neįmanomos be abipusio da-
lyvavimo. Tą patvirtina dievų ir deivių kompetencija, nes ji paprastai apima ir
ugnies, ir vandens sritis. Antai Perkūnas žaibus svaido lyjant lietui; lietuvių pasa-
kų kalvis, turintis ir Velino, ir Kalvelio bruožų, užsiima žmonių atjauninimu – iš
pradžią juos numarina degindamas ugnyje, o po to atgaivina įmesdamas į vande-
nį; Vaižganto globojami linai prieš tapdami drobė turi būti skandinami vandenyje
ir deginami ugnyje. To reikia, kad linas galėtų atgimti nauju, kokybiškai kitokiu
pavidalu ir įgytą kultūrinę galią.

18. Šatrijos piliakalnis galėjo
būti vienas iš svarbiausių
pagonių tikėjimo centrų
(Telšių r.). KPD ←

19. *Ugnies garbintojai Lietuvoje.*
Medžio raižinys.
Iš kn: Sebastianus
Munsterus, *Cosmographia
universalis...*, 1545. VUB

20

21

22

Archeologinėje perspektyvoje šis dieviškas atributas – ugnis ir vieta, kur ji kūrenama, iškyla kaip daugumą kultūrinių transformacijų lemiantis veiksnys, laidotuvių ritualo ir mirusiųjų kulto dalis, vienas šventviečių elementų, centrinė gyvenamosios patalpos vieta ir vienas iš dominuojančių ornamentikos motyvų – kryžius.

Ugnis geba keisti daiktų kokybę, formą ir/arba pavidalą. Ji lemia, jog moliniai puodžiai ir geležiniai kalvio ruošiniai virsta gaminiais. Ugnis dalyvauja ruošiant lydymą – naują dirbamos žemės lauką ir formuojant vietą pilkapiui, linus verčiant siūlais, o tešlą – duona ir t.t. Kulinarinėje kultūroje šiluma sukelia rūgimą – svarbiausią veiksnį gaminant gėrimus – alų, midų, girą, taip pat visų duonos ir pieno produktus. Tad nekelia nuostabos faktas, jog ūkinė veikla yra persmelkta simbolių reikšmių. Antai, klodamos ant žemės nurautus linus, moterys dėliojo iš jų saulę ir mėnulį; puodų dugnas praeityje dažnai buvo žymimas ugnies – kryžiaus arba svastikos – ženklais. Pastarasis, būdamas greičiausiai amatininko žymeniu, puikiai dera su senosios mitologijos vaizdiniais.

Ugnis, iš mirusio kūno išlaisvinanti vėlę, šviečianti jai kelyje į kitą pasaulį, sušildanti ir apvalanti, yra svarbiausia apie XI a. Lietuvoje vyravusio laidotuvių ritualo ir mirusiųjų kulto realija. Šiuo laikotarpiu, kai mirusiųjų deginimo paprotys jau gyvavo daugelyje baltų kraštų, kremacija plito ir Žemaitijoje. Žiemgaloje šis paprotys pasirodė apie XIII a.

Mirusiųjų deginimo paprotys ir degintinių kapų įranga įvairuoja priklausomai nuo regiono ir tyrinėjamos vietovės. Antai, plintant kremacijai tarp žemaičių ir kuršių, kuri laiką sudegintų mirusiųjų palaikai buvo laidojami lygiai tokiose pat duobėse ir ažuoliniuose išskobtuose karstuose, kaip tai buvo daryta iki tol. Rytų Lietuvoje degintiniai kapai įrengiami pilkapiuose, neretai kartu su griautiniais žirgų kapais. Vidurio Lietuvos kapinyuose gausu kolektyvinių degintinių kapų. Jie įrengti didelėse duobėse arba užima keliasdešimt kvadratinį metrų plotą kapinyne paviršiuje. Be palaikų, čia randama gausių įkapių, puodų šukių, degėsių ir anglių. Šiai tradicijai būdinga aukoti gyvūnus, visų pirma žirgus ir šunis. Laidotuvių

20. Mirusiųjų deginimo paprotys baltų kraštuose IX–XI a. Pagal Mindaugą Bertašių
21. Žirgų kapai baltų kraštuose VII–XI a. Pagal Mindaugą Bertašių
22. Žalvarinis žirgelis iš Kukių (Mažeikių r.) XI–XII a. MM

23

24

25

ritualo metu paaukotų žirgų kapai dažniausiai randami atskiroje kapinyno dalyje. Kartais yra pagrindo kalbėti apie paaukottus ožius, plėšriuosius paukščius (sakalus ar vanagus), kai kuriuos kitus gyvūnus. Vidurio Žemaitijos vietovėse iki X–XII a. buvo paprotys į kapą greta žmogaus arba virš jo dėti žirgo galvą ir kojas.

Visi archeologų rasti paaukoti žirgai yra apie 4,5–10 metų eržilai, t. y. tinkamiausi darbui ir karo tarnybai. Žirgai į duobes dažnai buvo įstumiami gyvi ir čia paaukojami. Iš Vulfstano pasakojimo apie prūsus IX a. pabaigoje žinoma, jog tuo metu žirgų lenktynės buvo neatsiejama laidotuvių ritualo dalis. Lenktyniaudami tarpusavyje, prūsai pasidalindavo mirusiojo turta. Neatmestina, jog aukojami galėjo būti tie patys žirgai, kuriais į laidojimo vietą buvo atvežamas mirusysis. Paprotys karstą lydėti raitiems palydovams kai kuriose Dzūkijos vietovėse išliko iki XX a. antrosios pusės.

Archeologiniai tyrinėjimai suteikia duomenų apie ugnies svarbą ne vien atliekant laidojimo ritualą. Kapinynų teritorijoje randamos ugniavietės, gyvulių kaulai ir puodų šukės byloja apie mirusiųjų minėjimo apeigas to meto kapinėse. Nepaprastai raiškus Rytų Lietuvos pilkapių pavyzdys: pilkapius juosiančios duobės ir grioviai pripildyti pelenų, degėsių ir anglių prisotintos žemės. Tokioje žemėje susidarę smėlio tarpsluoksniai rodo, jog laužai su nemažomis pertraukomis čia buvo kūrenami ne kartą.

Kalbant apie senąsias šventvietes, skirtas dievams ir deivėms garbinti, ugnis taip pat yra vienas iš svarbiausių jų elementų. XIII–XVI a. istorijos šaltiniai kalba apie šventvietėse kurstomą šventąją ugnį ir deginamas aukas. XIX–XX a. užrašyti tautosakos tekstai apie būdingas gentinio laikotarpio šventvietes: Alkos kalnus Žemaitijoje, Alkos salas ir laukus Rytų Lietuvoje, Alkos balas ir pelkes Vidurio Lietuvoje. Padavimuose pasakojama, jog čia buvo kūrenama šventoji ugnis ir deginamos aukos. Nedidelės apimties archeologiniai šventviečių tyrinėjimai neleidžia daryti platesnių išvadų, tačiau peršasi mintis, jog deginimas aukas padaro tinkamas tiems, kam jos yra skiriamos. Akivaizdu, jog nei dievams, nei mirusiesiems nereikia gyvulio mėsos, tačiau dūmų pavidalu ši auka lengvai juos pasiekia.

23. „Kunigaikščio“ kapas Žvirblių pilkapyne (Vilnius) X–XI a. Iš kn.: Grazyna Iwanowska, *Cmentarzysko...*, 2006

24. Žirgo kapas Varliškių pilkapyne (Trakų r.). KAIM

25. Žalvarinis raitelio pavidalo kabutis iš Didvyčių (Plungės r.). XI–XII a. VDKM

27

Ugnyje yra deginami ir karių aukojami ginklai, papuošalai ar buities reikmenys, įskaitant tuos, kurie skandinami ar užkasami žemėje. Didesnių ir mažesnių tokios rūšies lobių baltų kraštuose yra žinomas ne vienas. Jų rasta Rupunionyse, Kauno r. (49 ietigaliai, du kalavijai, kalavijo skersinis, peilis ir žiedas, datuojami X a.), Ukmergėje (du ietigaliai, kirvis, peilis, žąslai ir pasaginė segė, datuojami apie X a.), Dauglaukyje, Tauragės r. (dvi balno kilpos, ietigalis, kalavijas, datuojami X–XI a.; neaišku, ar perdegę), Paalksniuose, Kelmės r. (du ietigaliai, kirvis, kalavijas, datuojami apie XII a.) ir kitur.

Štai čia išskylantis klausimas apie ritualams vadovaujančius asmenis yra sudėtingas ir vis dar laukiantis specialių tyrinėjimų. Modelis, kai politinė ir religinė valdžia dera viename asmenyje baigiantis ikirikščioniškajai epochai (apie IX–X a.), yra gerai žinomas iš senovės skandinavų kraštų. Gali būti, jog aukštuomenei priklausantys vyrai ir moterys, lietuvių archeologams pažįstami iš gausių ir prabangių įkapių, įskaitant apeiginę ir simbolinę reikšmę turinčius daiktus, tokius kaip geriamieji ragai ar ypatingos pjaustytos medinės lazdelės, pasižymėjo ir religine kompetencija. Antra vertus, šie asmenys, kuriems pavadinti lietuvių kalboje anksčiau, jau baigiantis pirmajam tūkstantmečiui, atsirado žodis *kunigas* ir atitinkamai *kunigė*, nėra vieninteliai kandidatai užimti senosios religijos dvasininkų vietą. Tuo neleidžia abejoti nemaža senos kilmės žodžių, tokių kaip lietuvių *žynys*, *maldininkas*, *burtininkas*, latvių *burvis*, *zintenieks*, prūsų *vaidila* ir kiti. Antai *vaidila* yra vedinys iš bendro baltams ir slavams *vaid-* „žinau“. Jis, be abejonės, susijęs su prūsų *waitiāt* „kalbėti, sakyti“. Pavyzdžiui, Pamedės žemėje, Prūsijoje, sueigos, per kurias buvo atliekami ritualai ir sprendžiami visi svarbiausi gyvenimo klausimai, buvo vadinamos *vaitjan* „pasikalbėjimas; pasitarimas; sueiga“, todėl reikia manyti, jog *vaidila* ėjo tokios sueigos pirmininko pareigas. Prie *vaidilos*, be abejonės, dera ir jo tarnai: *vaidilutis* ir *vaidilutė* – jam asistuojantis vyras (arba jaunuolis) ir moteris (arba mergina).

26

26. Žalvarinė apyrankė iš Sargėnų kapinyno (Kaunas). X–XI a. VDKM

27. Alkos kalnas Rietavo apylinkėse

28

29

28. Žalvarinis kalavijo makštų apkalas iš Šulaičių (Kėdainių r.). X–XI a. VDKM

29. Žalvarinis žąslų laužtukas iš Veršvų kapinyno (Kaunas). X–XI a. VDKM

Lietuvių *žynį* – išmanantį, žinantį žmogų Kazimieras Būga laikė lietuvišku *vaidilos* atitikmeniu, kurio sinoniminė forma *žiniuonis* taip pat gerai žinoma gyvojoje kalboje. Būrimas yra vienas iš svarbiausių žynių užsiėmimų (plg. Gedimino žynį Lizdeiką XVI a. Lietuvos metraščiai taip pat vadina *ворожбит*). *Burti* – senas lietuvių kalbos žodis, kurio reikšmę bent iš dalies paaiškina giminingas *būrta* „atpjautas, paprastai keturkampis medžio gabalas; kubiukas su tam tikromis akimis šonuose burtams mesti“. Sustingęs ir vis dar vartojamas posakis *mesti burtus* seniai reiškia ne vien minėtų medžio gabalėlių – burtų – mėtymą, bet ir dalybas burtų keliu apskritai, įskaitant dirbamų laukų dalybas pirmosios žemės reformos metu, pievos dalybas tarp kaimo vyrų, atėjusių pjauti šieno.

Kalbant apie tūkstantuosius metus Lietuvoje ir baltų religijos horizontus, atskiro dėmesio nusipelno trys šventviečių rūšys: akmenys su plokščiadugniais dubenimis vakaruose, Gojais vadinami miškai ir Šventais vadinami ežerai rytuose.

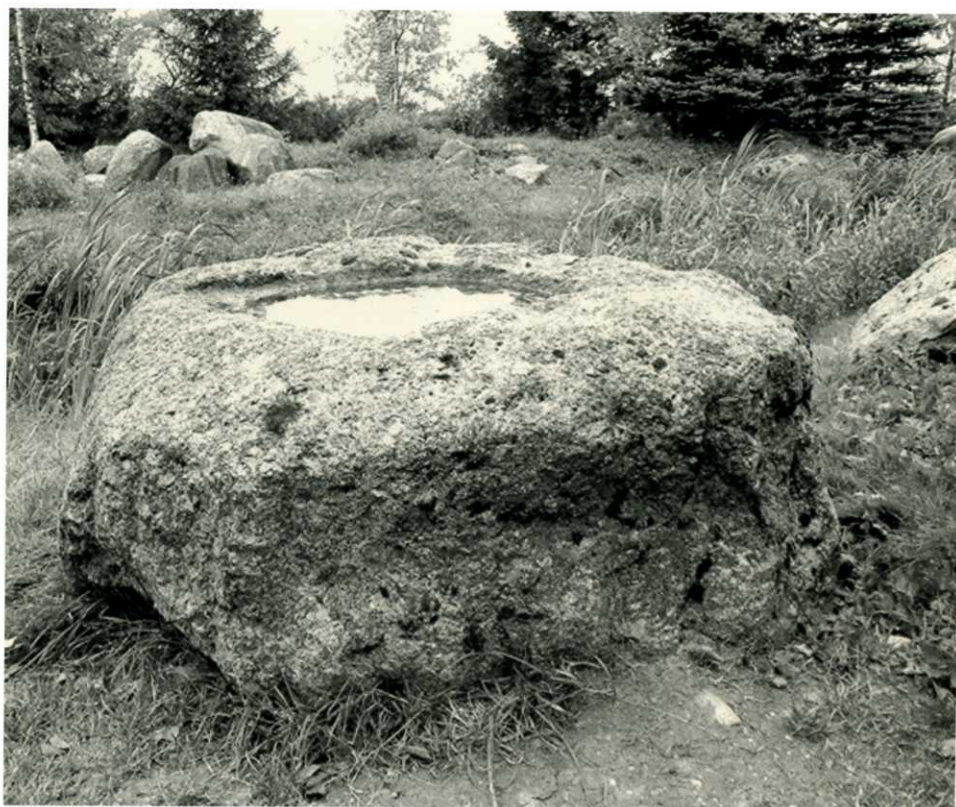
Prie senųjų žemdirbystės laukų – akmenų krūsnų ir pylimų struktūrų, esančių Kretingos ir Skuodo r., rasti ritinio formos akmenys su plokščiadugniais dubenimis. Jų naudojimas religiniais tikslais priešistoriniais ir ankstyvaisiais istoriniais laikais didesnių abejonių nekelia – apytikslę apatinę chronologinę ribą leidžia brėžti X a. data, nustatyta tyrinėjant Padvarių laukus (Kretingos r.). Apie šios rūšies šventvietes XVI–XIX a. laikotarpiu byloja žiestų puodų ir dubenėlių šukės, rastos prie akmenų atliekant archeologinius tyrinėjimus.

Lygiai horizontaliai stovinčio akmens dubenyje rinkosi vanduo (rasa, lietus), o šalia įgilintose ugniavietėse buvo kūrenama ugnis. Modelis labai primena Perkūnui pašvęstas šventvietes, kuriose iškyla nepaprastomis savybėmis pasižyminčio vandens ir šventa laikomos ugnies pora, su žemdirbyste susiję mitologijos vaizdiniai, Perkūno ir Žemynos santykių tema.

Gojais vadinami miškai Lietuvoje dažni, tačiau didžiausią susidomėjimą kelia atvejai, kai jų teritorijoje randamos Rytų Lietuvos pilkapių grupės su degintiniais

30

31

30. *Žylio auka*. XIX a. vidurio rekonstrukcinis piešinys. Iš kn.: *Kartony archeologizme...*, 1862. VNM
31. Gargždėlės akmuo su dubeniu (Kretingos r.)
32. Kryžinis smeigtukas iš Čibirikų (Šiaulių r.) kapinyne. IX–XI a. ŽAM

V–XII a. kapais. Peršasi mintis, jog egzistuoja priežastinis ryšys tarp priešistorinių laidojimo vietų ir šventų giraičių, kuriose nevalia kirsti medžių ar medžioti. Tai galėjo lemti vaizdiniai apie kapines kaip ypatingą nuo gyvųjų pasaulio atribotą erdvę arba tikėjimai, jog po mirties vėlės kurį laiką dar būna medžiuose, skraiduoja paukščių arba bėgioja žvėrių pavidalu.

Šventais vadinami ežerai Rytų Lietuvoje istorijos šaltiniuose minimi nuo 1375 m., tai neleidžia abejoti sena šių vietovardžių kilme. Archeologams įdomiausia yra tiesioginė Šventų ežerų kaimynystė su Rytų Lietuvos pilkapiais ir V–XII a. dešimtiniais kapais: prie Salako miškų Švento ežero (Zarasų r.) yra Gailiutiškės pilkapynas, prie Pašaminės Švento ežero (Švenčionių r.) – Kretuonių, prie Krivasalio Švento ežero (Ignalinos r.) – Siūbiškio, prie Janionių Šventyšiaus ežero (Anykščių r.) – to paties pavadinimo pilkapiai ir t. t. Šių ežerų sakralumo paslaptis iki šiol neišaiškinta. Ją gali lemti ypatinga geografinė padėtis arba ežero gamtinės savybės, vaizdiniai apie mirusiųjų pasaulį ir ten vedantį kelią.

Tai, kas pasakyta apie ugnį aptariant laidotuvių ritualą ir dievų kultą, daugeliu atvejų galioja ir kalbant apie gyvenamąją erdvę, kur ugniai atvirame židinyje ir krosnyje teko ypatingas vaidmuo. Nuolat kurstoma židinyje, su namų šeiminių maldomis vakarais apgobiamą pelenais, o rytais žadinama ir prausiama, ugnis ne vien dalyvavo gaminant maistą, bet taip pat skleidė šilumą, švietė ir teikė namiškiams saugumo jausmą. Ugnies deivės Gabijos vardą vyresnės kartos moterys kai kuriose Lietuvos vietovėse su pagarba tarė ir baigiantis XX amžiu.

Krosnis nuo seno buvo namų vieta, kur dienas leido karšinami senoliai ir auginami vaikai. Čia susitiko nerūpestinga vaikystė ir išmintinga senatvė, būsimas gyvenimas ir artėjanti mirtis. Prie krosnies pasirodantys žalčiai teikė laimę ir sveikatą, o pakrosnyje rūpestingai saugomi arklio kaukolės kaulai buvo nepaprasta apsauga nuo ligų ir nelaimių. Apleidžiant namus židinyje ar krosnyje kaip auka paliktas puodas su maistu reiškė, jog čia visam laikui išliks ryšys su namus globusiais dievais, šią žemę dirbusių ir šiuose namuose mirusių žmonių vėlėmis.

Ugnies motyvas, Saulės ir Perkūno mitologijos temos yra nepaprastai svarbios kalbant apie baltų ornamentiką, ryšį tarp daikto paskirties ir jo deko. Apie IX–XII a. apyrankių, plokštinių ir pasaginių segių puošyboje labai ryškus žalčio motyvas. Iš pirmo žvilgsnio čia mažiau pastebimas geometrinis baltų ornamentas, įskaitant ir ugnies ženklą – statų arba 45 laipsnių kampu pasuktą lygiakraštį kryžių. Šis kryžius išsaugo pamatinę reikšmę ir kartu, be papuošalų deko, įgyja daugelį kitų raiškos būdų. Būtent kryžiumi arba, tiksliau, *kryžkryžiais* žaibuoja Perkūnas, įspaustas, įrėžtas, ore nupieštas ar išdėliotas kryžiaus ženklas apsaugo nuo jo, kryžiumi auga eglių ir pušų šakos, gerojoje namų kerteje yra kryžiuojami suolai, tai yra namo rąstų jungimo, siūlų audimo į stuomenį principas ir t. t.

Kryžius, sukryžiuavimas arba susikryžiuavimas saugo visa, kas šiuo ženklu paženklinta – tai gali būti ir du ietgaliai, sudėti kryžiumi virš X a. sudegintų palaikų Rytų Lietuvoje, ir sukryžiuotos mirusiojo rankos žemaičių, žiemgalių ar latgalių kapinynuose, kur apie X a. mirusieji dar buvo laidojami nesudeginti.

Teikdamas apsaugą, kryžius gali turėti ir reikšmę *krikštyti*, kaip sako senosios šio žodžio reikšmės – „pradėti ką naujo; pagerinti; pagardinti“. Tampa aišku, kodėl kepėjos kryžiumi iki šiol ženklina pirmąjį duonos kepalą, kodėl ypatingu būdu meldamos lietaus, moterys kryžiumi žymėdavo upelio vagą, o artojai pirmąsias vagas lauke ardavo kryžiumi. Šis šiandien nebepraktikuojamas arimo būdas gerai žinomas iš archeologinių tyrinėjimų, nes arimo žymės senuosiuose laukuose dažnai *kryžiuojasi*.

Santykių tarp X–XIII a. senosios religijos ir krikščionybės, kurią baltų kraštuose skleidė misionieriai ir kurią priėmė krašto valdovai, tyrinėjimai tebėra pradinės stadijos. Šis svarbus klausimas ne kartą buvo keliamas minint Lietuvos krikšto 600 metų jubiliejų, tačiau dažnai paviršutiniškai arba šališkai. Siekis parodyti baltų religiją tik kaip rekonstruotą skirtingų genčių religinių sistemų jungtį arba religijos bruožų neturintį tikėjimą, yra nekorektiškas bandymas lyginti baltų religiją su krikščionyste. Baltų religija yra senosios indoeuropiečių religijos dalis, kuri praktikuojama per šimtmečius kito, o kaimyniniai jos arealai savaime tolo vieni nuo kitų. Nėra abejonių, jog bendri šios religijos pamatai kuriantis Lietuvos valstybei didesniu ar mažesniu mastu tapo valstybinės religijos pagrindu.

32